

میراث ادبی کمال خجندی در هندوستان

احرار مختاروف

تاجیکستان

کمال خجندی در تاریخ ادبیات تاجیکی و فارسی همچون شاعری غزل‌سُرامقامی بزرگ دارد. غزلیات او در ممالک گوناگون دنیا انتشار یافته است. اینجا ما می‌خواهیم راجع به آثار کمال خجندی که در اواخر سال ۱۹۸۱ و اوایل سال ۱۹۸۲ م از موزه‌ها، کتابخانه‌ها و بایگانیهای هندوستان گرد آورده‌ایم، تأمل کنیم.

در کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه علی‌گِره هندوستان چهار نسخه دیوان کمال خجندی نگهداری می‌شود. بعد از مطالعه آنها معلوم گردید که یک نسخه دیوان به خطا به دو قسمت جدا شده است. نسخه اول دیوان با حرف «م» قافیه به پایان رسیده، و نسخه دوم از حرف «ن» قافیه آغاز می‌شود. اندازه، حسن خط و کاغذ هر دو نسخه به هم مانند‌اند.

از سه نسخه دیوان کمال خجندی یک نسخه خیلی جالب است، ولی متأسفانه فاقد سال استنساخ بوده و می‌توان آن را به قرنهای پانزدهم - شانزدهم میلادی منسوب دانست. اشخاص نامعلوم در وقت‌های گوناگون

در صفحات خالی نسخه یادداشت‌هایی نوشته‌اند که به احوال و آثار کمال ارتباط داشته که روشنگر مقام او در کشور هندوستان است. از جمله در برگ اول نسخه، خطاط خوشنویسی با خط جلی این ابیات را نوشته است:

هر کس که در این کتاب نظاره کند

یباد دل عاشقان بیچاره کند

صد تیر خورد گر نظری تیز کند

صد پاره شود گر ورقی پاره کند

شاید این خطابه سبب شده است که نسخه مذکور بدون هیچ آسیبی تا به زمان ما، برسد. در صفحات خالی نسخه، همچنین اقتباس‌هایی از تذکرة‌های گوناگون درباره کمال خجندی نقل شده‌اند.

نسخه دیگر دیوان کمال خجندی که در کتابخانه مذکور محفوظ است، اول و آخر ندارد. از تاریخی که در حاشیه ورق اول کتاب ثبت شده است معلوم می‌گردد که این نسخه در سالهای شصت قرن هیجدهم میلادی نوشته شده است.

در کتابخانه دانشگاه عثمانیه شهر حیدرآباد، نسخه‌ای بس زیبا از دیوان شاعر موجود است که در دوم ماه صفر سال ۱۱۴۲ هجری از جانب کاتب نامعلومی کتابت شده است. همین‌گونه نسخه گل کاری شده‌ای در بایگانی شهر مذکور نیز نگهداری می‌شود. در این نسخه بجز دیوان کمال، اشعار شاعر ناصر نیز جای داده شده است. همچنین در بایگانی مذکور دو نسخه دیگر از دیوان کمال محفوظ است که یکی جیبی بوده، و دیگری دارای ۴۵۲ صفحه می‌باشد و با این بیت شاعر پایان می‌یابد:

فند از سر سبز ما کلاه...
شادمانی که به نظر بجایی که هرگز نروید گیاه...
هر سه نسخه در قرن هیجدهم کتابت شده‌اند.
در کتابخانه خدابخشی شهر پتنه ولایت بهار، چهار نسخه از دیوان کمال محفوظ‌اند. یکی از آنها در فهرست کتابخانه به اشتباه دیوان کمال اسماعیل ذکر شده است. ولی در ماه سپتامبر سال ۱۶۸۱م خواننده‌ای نسخه مذکور را با دیوانهای هر دو کمال مقایسه نموده در حاشیه ورق اول نوشته است: «این دیوان از کمال خجندی است نه از کمال اسماعیل! چنانچه اشتباهایی در برخی از مجموعه‌های دیگر از کتابخانه‌های هندوستان نیز به نظر می‌رسد.»

بویژه دو نسخه کتابخانه شهر پتنه شایان توجه‌اند. نسخه شماره ۴۷۱، در سال ۸۸۶ هجری ۱۴۸۲ میلادی کتابت شده، و شامل ۳۱۰ برگ است. این نسخه از نسخه‌های قدیمی بوده، برای آماده کردن چاپهای علمی و افتقادی می‌تواند جنبه کمکی داشته باشد. این نسخه از لحاظ کتابت نیز خیلی جالب بوده و با خطی به نهایت زیبا استنساخ شده است. نسخه دیگر که تحت شماره ۴۷۲ محفوظ است، در سال ۹۹۲ هجری ۱۵۸۴ میلادی کتابت شده، ۲۲۶ برگ را در برمی‌گیرد. در حاشیه دیوان با نگرهای سیاه و قرمز بیت‌های گوناگون خود کمال و شاعران دیگر ثبت شده‌اند که جهت تحقیق قیاسی اشعار شاعر بسیار سودمندند.
نسخه‌های زیادی از دیوان کمال خجندی در کتابخانه رضای شهر رامپور محفوظ‌اند که کتابت یک نسخه آن در سال ۹۷۸ هجری ۱۵۷۱ میلادی صورت گرفته و با جمله‌های ذیل انجام پذیرفته است. «اتمام

کتاب در بلدة فاخره حضرت دهلی. العبد الفقیر الحقیر فتح‌خان بن اسرائیل به یادگار نوشتم من این کتاب را وگرنه این خط من لایق کتابت نیست. نسخه دیگر که شامل سبصد برگ است، با جمله زیر پایان یافته است: «تحت الکتاب بفرموده حضرت نواب نامدار گردون اقتدار محمد سیدخان بتاريخ ۳ شهر جمادى‌الثانی سنه سبعه و الف کتبه جلال‌الدین محمود الحسین.» در نسخه دیگر دیوان کمال خجندی با دیوان سلیم با هم آمده است. در کتابخانه مذکور نسخه‌ای تحت عنوان «مجموعه دواین» موجود است که در سال ۱۱۸۸ هجری/۱۷۷۵ میلادی کتابت شده، و یازده برگ آن را «انتخاب دیوان کمال خجندی» تشکیل می‌دهد. در «آکادمی غالب» نسخه‌ای از دیوان کمال خجندی نگهداری می‌شود که در صفحه آخر آن نام کاتب محمد طالب این ملاحسن الشیداری ثبت شده است. در پایان نسخه، ابیات ذیل آورده شده است:

ببلبل خوش نغمه زما باد سلامت
 هر مرغ که بر سدره همین نغمه سراید
 نام تو از آن خرد شد از مادر فطرت
 کان خردشناس هم از طبع تو زاید
 در پرده نهفتی زنی و چنگ
 به انگشت سراید

اکثر نسخه‌های دیوان کمال خجندی در هندوستان کتابت شده و برای حاکمان این کشور آماده گردیده‌اند. به توجه زیاد اهل دربار تیموریان هند به اشعار کمال خجندی، از بیاض کتابخانه خدابخش شهر پته هم می‌توان پی برد. بیاض ۹ ذوالقعدة سال ۱۰۵۲ هجری با خط نسخ زی‌کتابت شده

است. در برگ اول در دایره‌های زین، نام شاعرانی که اشعارشان ثبت شده است، آمده است. از جمله اسم شاعران سید قاسم انوار، کمال خجندی، شیخ سعدی، حافظ، خسرو، مولانا امیرحسن، ناصر علی، مولانا عماد، مولانا آذری، مولانا امیرشاهی، مولانا خیالی طوسی، مولانا بساطی، مولانا کاتبی، خواجه سلمان، مولانا مشتری، مولانا عبید، سید جلال، خواجه عصمت. در دایره بزرگ وسط دایره‌های کوچک جمله‌های زیر نوشته شده‌اند: «از جمله کتب خزینة عامرة سلطان سلاطین اعظم، خاقان خواقین مکرم شاه دین‌پرور اسلام پناه، سایه بلند پایه عنایت آل سلطان عبدالله قطب شاه... این مجموعه گلدسته‌ای است بگلشن سخنوری و عدلیان جادوالحان چارباغ نکته آفرین، دقیق‌پروری که لطافت و نزاکت و فصاحت و بلاغت هزده هزار عالم معانی در آن مندرج است. گلهای دماغ‌پرور ابیات و غزلش را انتخاب نموده‌اند و اسامی سامی و نام آن شعرا عظیم‌النشان که هر یک مرکز دایره سخن آفرین است.» در دایره‌ای که گرد این کشیده شده، مرقوم است. این سخنان به کمال خجندی نیز ارتباط دارد. از نوشته کاتب نسخه معلوم می‌گردد که بیاض مذکور برای سلطان عبدالله قطب شاه ترتیب داده شده است. خاندان قطب شاهیان از سال ۱۵۱۸ تا سال ۱۶۸۷ در ولایت دکن حکمرانی کرده‌اند، و پایتخت آنها شهر حیدرآباد بود. این نسخه از آنجا به شهر پته برد شده است. خوانندگان نسخه بعد از مطالعه آن، چنین یادداشت‌هایی کرده‌اند: «گنجینه سعادت»، «عالمی‌ترین نمونه!»، در پایان نسخه آمده است: «روز دوشنبه بتاريخ ۹ ماه مبارک ذوالقعدة سنه ۵۲هـ.» این شاهد رعنا به دوشنبه سرکرده حسن با همت، عبارت از مجموعه

منتخب‌الاشعار بلاغت مشهور آن کلامان زمان است اتمام و تحلیلی پذیرفت». در بیاض تحت عنوان «کمال خجندی فرماید» بیست شعر شاعر که عبارت است از یکصد و چهل بیت، نقل شده است. این اشعار کمال خجندی در بیاضهای دیگر کتابخانه‌های گوناگون هندوستان نیز به نظر می‌رسد. از جمله در کتابخانه دانشگاه عثمانیه شهر حیدرآباد، کتابی تحت عنوان «انتخاب کلام شعرای متقدمین» محفوظ است. در آن سه غزل کمال خجندی نیز موجود است. مجموعه با بیت ذیل به پایان می‌رسد:

خاکسازان جهان را به حقارت منگر
توجه دانی که در این گُرد سواری باشد

در کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه علیگره نسخه‌ای تحت عنوان «مجموعه کلام شعرای فارسی و ترکی» نگاه داشته می‌شود که اشعار ۲۲۷ شاعر را فرا می‌گیرد. در آن یکصد و یک بیت شعر کمال خجندی جای داده شده است.

اشعار کمال خجندی در نسخه‌های فراوان کتابخانه‌های کشمیر نیز موجود است، از جمله در ذخیره دست‌نویسهای دانشگاه کشمیر تحت شماره ۹۵۷ دیوان مکمل شاعر نگهداری می‌شود که در سوم ماه ربیع‌الاول سنه ۱۲۷۳ هجری کتابت یافته است. در «بیاض فارسی» کتابخانه مذکور نیز در بیست صفحه شعرهای شاعر جای داده شده‌اند.

در کتابخانه دانشگاه عثمانیه شهر حیدرآباد، نسخه‌ای تحت عنوان «منتخبات رباعیات» محفوظ است که با رباعی زیرین رودکی آغاز می‌شود:

هان رودکی از قید غم آزاد بزی
با خاطر خرم و دل شاد بزی
ویرانی خود منگر و آبادی دهر
ویرانی دهر بین و آزاد بزی

در این مجموعه در رباعی کمال خجندی نیز به نظر می‌رسد.

به طوری که می‌بینیم اشعار کمال خجندی در هندوستان شهرت بسیار داشته است. ما اینجا راجع به نسخه‌های بعضی کتابخانه‌های هندوستان که ضمن سفرهای خود به آن کشور بازدید نمودیم، سخن رانندیم. بی شک در گنجینه‌های دیگر نسخه‌های خطی این کشور نیز نسخه‌های زیادی از مجموعه اشعار کمال خجندی محفوظ است که پیدا کردن و مورد بررسی قرار دادن آنها صفحات تاریک احوال و آثار شاعر را روشن‌تر خواهد کرد.